

رفتارهای دینی و نظریه‌های عقلانی

رامین حبیب‌زاده خطبه‌سرا

دانشجوی کارشناسی ارشد جامعه‌شناسی

raminhabibzade@yahoo.com

- بازشناسی دین، نگرشی تحلیلی بر رفتارها و عقاید دینی مردم تهران
- مهدی درویشی
- فراندیش
- ۱۳۸۳، ۱۴۹ صفحه، ۲۰۰ نسخه، ۱۵۰۰ تومان

گرایش‌های دینی افرادی که در زمینه علوم فیزیک تحصیل کرده‌اند در مقایسه با افرادی که تحصیلات آنها در زمینه علوم انسانی است و نیز عدم ابتلای افرادی در سطوح بالای دینداری به بیماریها و اختلالات روانی و... به رد نظریات فوق می‌پردازد. به نظر نویسنده احیاء سیاسی مسیحیت سنتی در ایالات متحده، توسعه بنیادگرایی اسلامی در خاورمیانه، رشد انفجاری پروتستانتیسم در آمریکای لاتین و هیجان‌های دینی در اروپای شرقی مؤید پایداری دین در دنیای امروز است.

فصل دوم از این بخش «نگاهی جامعه‌شناختی به دینداری افراد جامعه» است. در ابتدای فصل آراء فیلسوفان و اندیشمندان درباره دین به اجمال بیان می‌شود و در ادامه سؤال تحقیق بیان می‌شود. هدف نویسنده بررسی جامعه‌شناختی عقاید و رفتارهای دینی افراد جامعه است. وی برای یافتن پاسخ سؤال مطرح شده از روش اتنومتودولوژی (مطالعه رفتار دینی در متن زندگی واقعی) استفاده می‌کند.

فصل سوم و چهارم این بخش به «تبیین رفتارها و عقاید دینی براساس نظریه راسیونالیسم» اختصاص دارد. در ابتدای فصل پیش‌فرضهای نظریه اختیار عقولانه بیان می‌شود، برطبق این نظریه افراد تمام اعمال خود را برحسب برآورد سودها و هزینه‌ها انجام می‌دهند حتی نوع دین، میزان مشارکت و میزان پایبندی به ابعاد آن و... تابعی است از سود و زیان افراد. به همین دلیل است که نهادها و مؤسسات دینی اقداماتی را برای افزایش منابع خود برای جذب افراد بیشتر انجام می‌دهند.

نویسنده ادعا می‌کند که رفتار دینی با کنش عقلانی معطوف به هدف و بر انطباق دارد، چون همان‌طور که استارک و بین‌بریج بیان می‌کنند رفتار دینی برای دستیابی به اهدافی چون زندگی جاوید، آرامش بر روی زمین و شادمانی پایان‌ناپذیر و... صورت می‌گیرد. لذا، اهداف رفتار دینی خودخواهانه و در نتیجه عقلانی است

با آنکه دین در جامعه ایران حضوری فعال دارد، اما مطالعات علمی در این حوزه چندان قابل توجه نبوده است. اخیراً این کمبود توسط اساتید و دانشجویان رشته علوم اجتماعی احساس شده است و به مطالعه در این حوزه رغبت بیشتری مشاهده می‌شود. کتاب حاضر نیز به منظور پرکردن خلأیی در این زمینه تدوین شده است.

نویسنده در این کتاب در پی پاسخگویی به این سؤال است که، چرا اکثریت انسانها به خدا اعتقاد دارند؟ و هدف تحقیق، بررسی جامعه‌شناختی و عقاید رفتارهای دینی افراد است.

معرفی کتاب

بازشناسی دین، نگرشی تحلیلی بر رفتارها و عقاید دینی مردم تهران شامل مقدمه و سه بخش است: بخش اول کتاب (۷ فصل) به بنیادهای نظری می‌پردازد، بخش دوم (۲ فصل) به طرح تحقیق اختصاص دارد و در بخش سوم (۲ فصل) یافته‌های تجربی تحقیق بررسی می‌شود.

فصل اول از بخش یکم «نقد آراء و نظریات مربوط به دین» است. نویسنده در این فصل نظریات اندیشمندانی چون کنت، مارکس، اسپنسر، لوسین لوی برال، والاس، فروید، مالینوفسکی را که به انحطاط دین در آینده‌ای نزدیک اعتقاد دارند به اختصار بیان می‌کند و به نقد آنها می‌پردازد. پس از جمع‌بندی آراء آنها به این نتیجه می‌رسد که دین برآمده از چهار عامل زیر است:

۱- ناآگاهی انسان ۲- ساختار جامعه ۳- بیماری روانی و اختلال شخصیتی ۴- اجتماعی شدن

سپس با ارائه دلایلی چون عدم کاهش گرایش‌های دینی افراد با گذشت زمان، توسعه روزافزون علوم و افزایش سطح سواد و همچنین قوی‌تر بودن

به نظر نویسنده احیاء سیاسی مسیحیت سنتی در ایالات متحده، توسعه بنیادگرایی اسلامی در خاورمیانه، رشد انفجاری پروتستانتیسم در آمریکای لاتین، هیجان‌های دینی در اروپای شرقی مؤید پایداری دین در دنیای امروز است

در باب رفتار دینی که برخلاف بعد اعتقادی هزینه‌هایی دربردارد می‌توان چنین گفت که افراد متناسب با محدودیتها و شرایط خود به اعمالی دست می‌زنند که کمترین هزینه را داشته باشد و لذا اعمالی را که مستلزم هزینه‌های زیادند ترک می‌کنند

در این فصل به تبیین و تحلیل اعتقاد به خدا، عدم قطعیت و ابعاد اعتقادی رابطه انسان با خدا با استفاده از مدلها و جدولها پرداخته می‌شود. فصل دوم از این بخش به رفتارهای دینی اختصاص دارد. در این فصل رفتارهای دینی افراد چون نماز، روزه، خمس، زکات، امر به معروف و نهی از منکر، جهاد و حج با استفاده از داده‌های به دست آمده از تحقیق تجزیه و تحلیل، و نهایتاً تبیین می‌شود.

نقد و بررسی

یکی از نقدهای عمده وارد بر کتاب این است که آراء نظریه‌پردازان درباره دین بسیار مختصر توضیح داده شده است.

عدم انسجام درونی و پراکندگی مباحث و همچنین نامربوط بودن فصلها به یکدیگر ایراد دیگری است که بر کتاب وارد است. بدین معنی که در فصل اول از بخش یکم بهتر بود ابتدا آراء و نظریه‌های دانشمندان مختلف درباره دین تشریح و سپس به لحاظ مفهومی و تجربی نقد می‌شد. در فصل دوم از بخش اول مطالب فصل اول تکرار شده و کلاً مطالب این فصل چه به لحاظ محتوایی و چه به لحاظ کمی و نظری نمی‌تواند گویای عنوان آن باشد. فصل سوم و چهارم که مجموعاً از ۱۲ صفحه تشکیل شده است و یک عنوان دارد، می‌توانست در یک فصل جای داده شود و در عوض به غنای تئوریک آن افزوده گردد.

نقد عمده دیگری که بر کتاب فصلهای (۵ و ۶) وارد است برخورد ارزشی با رفتارهای دینی افراد است؛ بدین معنی که رفتارهای دینی را با آیات قرآنی، روایات و احادیث می‌سنجد و آنها را نقد می‌کند که این رویکرد در مطالعات درونی دین قرار می‌گیرد (شجاعی زنده، ۱۳۸۰: ۱۴۳) و با هدف نویسنده که بررسی جامعه‌شناختی رفتارها و عقاید دینی افراد است مغایرت دارد.

ایرادی نیز بر نظریه انتخاب عقلانی که نویسنده با استناد به آن به تبیین و تحلیل رفتارها و عقاید دینی افراد پرداخته وارد است، بدین معنی که نظریه انتخاب عقلانی تنها یک بعد انسانی یعنی عقلانی بودن کنشگر را در نظر گرفته است درحالی که همان‌طور که امرمن نیز می‌گوید: «حتی اگر دامنه عقلانیت را بسیار گسترده نیز تعریف کنیم هنوز خطر واقعی در فرض گرفتن این امر وجود دارد که فکر می‌کنیم زندگی اجتماعی را به بهترین وجه در اصطلاحات شناختی و عقلی و جدای از سوبه شهودی و عاطفی می‌توان درک کرد. در نتیجه بعد عاطفی و استعلایی و وجوه هستی‌شناختی ابعادی‌اند که از حیثه این نظریه خارج‌اند در حالیکه این ابعاد را نمی‌توان نادیده گرفت». (مه‌دیزاده، ۱۳۸۰: ۶۷)

منابع:

- ۱- شجاعی‌زنده، علیرضا (۱۳۸۰) دین، جامعه و عرفی شدن. تهران: مرکز.
- ۲- مه‌دیزاده، محمدرضا (۱۳۸۰) دین در بازار عقل، کتاب ماه علوم اجتماعی، تهران، خانه کتاب ایران.

و فرد دیندار براساس محدودیت‌هایی که با آن مواجه است، مناسب‌ترین استراتژی را با هدف به حداکثر رسانیدن فایده نهایی به دست آمده از رفتار دینی و دنیوی برمی‌گزیند. وی در تبیین اعتقاد اکثریت انسانها به خدا از نظریه انتخاب عاقلانه سود می‌جوید زیرا وجود خدا با عقل انسان سازگار و البته بسیار محتمل است از سوی دیگر اذعان به وجود خدا هزینه‌ای ندارد. اما در باب رفتار دینی که برخلاف بعد اعتقادی هزینه‌هایی دربردارد می‌توان چنین گفت که افراد متناسب با محدودیتها و شرایط خود به اعمالی دست می‌زنند که کمترین هزینه را داشته باشد و لذا اعمالی را که مستلزم هزینه‌های زیادند ترک می‌کنند. با این اوصاف این نظریه - انتخاب عاقلانه - تفاوت‌های رفتاری افراد دیندار را براساس موقعیت، محدودیتها و شرایط آنها تبیین می‌کند.

«دین مؤسس بر راسیونالیسم از دیدگاه وحی» عنوان فصل پنجم از بخش اول است. در این فصل دینداری افراد به علت مبتنی بودن بر سود و زیان با رجوع به آیات قرآنی نقد می‌شود. موافق آیات قرآنی دین یک کل منسجم است که دیندار موظف به رعایت کل آن است نه انتخاب ابعادی از آن برحسب شرایط و مقتضیات و سود و زیان. این فصل به علت ارزیابی رفتار دینی در حوزه مطالعات درونی دین جای می‌گیرد.

«نفس الامر دین و رابطه آن با راسیونالیسم» فصل ششم این بخش است. با اینکه دین اکثریت مردم مبتنی بر عقلانیت است، اما این نوع دینداری از دیدگاه آیات و روایات شدیداً مورد انتقاد قرار گرفته و در حالتی از آن با عنوان کفر یاد شده است. بنابراین، به نظر می‌رسد دین در نفس الامر خود با عقلانیت ابزاری غربی مغایرت دارد؛ البته در کنشهای دینی نیز نوعی عقلانیت ابزاری وجود دارد، اما اینکه کدام ابزار متناسب با هدف کنش دینی است موضوعی است که دین باید آن را مشخص کند.

فصل هفتم این بخش «رفتارها و عقاید دینی در گذر تغییرات اجتماعی» است. این فصل به تبیین دین در سطح کلان می‌پردازد. نویسنده معتقد است انتخاب عاقلانه نظریه‌ای است که دینداری را در سطح خرد تبیین، و تغییرات اجتماعی دین را در سطح کلان تعلیل می‌کند.

فصل اول از بخش دوم به مدل تحقیق اختصاص دارد. در این تحقیق شکل دین متغیر وابسته و عقلانیت و محدودیتها متغیر مستقل‌اند. البته شکل دین دارای ابعادی چون درآمد‌های کنش دینی، عدم قطعیت و هزینه‌های کنش دینی است. درآمد‌های کنش دینی و عدم قطعیت به بعد اعتقادی و هزینه‌های کنش به بعد رفتاری دین اختصاص دارند. محدودیت‌های حاکم بر فرد عبارت‌اند از جنس، سن، تحصیلات، ارزش اقتصادی وقت، درآمد خانواده و ساعات کار روزانه.

فصل دوم این بخش «تحلیل‌های مقدماتی» تحقیق است. در این فصل جامعه آماری، روش نمونه‌گیری، حجم نمونه، روایی و پایانی توضیح داده می‌شود، در ضمن به توصیف متغیرها پرداخته می‌شود.

فصل اول از بخش سوم (یافته‌های تجربی) به «اعتقادات دینی» می‌پردازد.